

H. BALÁZS ÉVA

Négy portré (Mária Terézia, Kaunitz, Zinzendorf, Sonnenfels)*

1.

Mária Terézia

A királyi familiákat sosem kötötte az írott-íratlan örökösödési rend. Első mindenkor a dinasztia érdeke, annak fennmaradása, s ha másképpen nem megy, ám folytatódjék leányágon. Az előző évszázadok angol, svéd királynői, spanyol, francia régensnők, a kortársi orosz példa adhattak erőt III. Károly Habsburg uralkodónak és a megbízottjaként működő diplomatahadnak, hogy keresztül hajtsák a Pragmatica Sanctio európai és mellékesen magyar elfogadtatását és ezzel biztosítsák az akkor még gyermek Mária Terézia örökösödési jogát. Történelemlönyveinkben egyszer fordul elő a Pragmatica Sanctio kifejezés „törvényes szentesítés”, de a Habsburgoknál egymást követték a Pragmatika Sanctiók. Inkább családi megállapodások ezek a német és spanyol Habsburgok között. Ez az egy azonban bevo-nult az európai történelembe; tudjuk, igen viharos körülmények között.

Bajorországot kivéve mindenki igent mondott a Pragmatica Sanctióra. De amikor 1740-ben érvénybe kellett volna lépnie, az európai kis- és nagyhatalmak sorban szegték meg szavukat. Azonnal megmutatkozott, hogy a legveszélyesebb ellenfél az ifjú, energikus és mindenre elszánt porosz király, II. Frigyes lesz. Ebben a helyzetben, már az első harcok idején komoly segítséget kapott az ifjú királynő a dunántúli megyéktől. Azok nemesi felkelését a szatmári béke szerzői, az udvar fel-tétlen hívei, Pálffy János és Károlyi Sándor mozgósították. Nagyméretű segítséget azonban csak az országgyűléstől lehetett kérni és kapni.

Vannak olajnyomat-szerű történeti közhelyek, amelyek mélyebben hatnak, mint a valóság. Ilyen Mária Terézia, a gyászruhás fiatalasszony képe, karján csecsemő fiával, a leendő II. Józseffel, Pozsonyban, az ország akkori fővárosában, amint se-gélykérően a rendek elé lép. A rendek meghatódnak a síró királynő látványától és „vitam et sanguinem” kiáltással ajánlkoznak védelmére. Valahogy így volt, de még-sem így.

1741. szeptember 11-én történt a híres megajánlás a királynő valóban megha-tó, latin nyelvű — magyarul nem tudott — beszédére. Maga a sokat idézett fel-ajánlás szinte gyakorlattá vált már az előző országgyűléseken. Szólam volt „az éle-tünket és vérünket”. s korántsem szép ifjú nőkhöz, hanem keménykezü, kemény-állú férfi Habsburgokhoz intéztek. De a jelenet valóban megkapó volt és a királynő hálából kilenc nap múlva el is hozta a hat hónapos Józsefet, s megmutatta a lelkes magyar rendeknek. A következő hónapokban a magyar rendek részben nemesi fel-kelessel, részben paraszti hadak állításával adtak segítséget Mária Teréziának, akit egész Európában „a magyar királynőnek” hívtak. Trónját persze nem annyira a huszárok bravúrai mentették meg, mint az a tény, hogy a rebillisenk ítélt és a porosz politikai kalkulációban is így szereplő Magyarország ahelyett, hogy hátba-támadta volna Ausztriát és elszakadt volna, „inseparabiliter”, elválaszthatatlanul kapcsolódott az örökös tartományokhoz, az uralkodóházhoz. Ez politikai meglepetés volt, tulajdonképpen a résztvevők számára is és hozzájárult Anglia és Hollandia elkésést, de végül is megérkező támogatásához. Ebből következett azután az a va-lóban meglévő rokonszenv, amit Mária Terézia Magyarország, vagy szorítsuk pon-tosabbra a fogalmat, a magyar rendek politikailag döntő rétege iránt viseltett. Ennek sokféleképpen adta jelét: gondoljunk a Terézianum, a magyar testőrség, vagy a Szent István-rend alapítására.

Bár bennünket Mária Terézia elsősorban, mint magyar királynő érdekel, de nem feledhető, hogy ő önmagát elsősorban az örökös tartományok, Cseh- és Mor-

* Részlet a Magyarország története IV. sz. (1765—1790) politikatörténeti fejezetéből.

vaország és a maradék Szilézia úrnőjének tartja, s hogy 1745 óta, amikor férjét, Lotharingiai Ferencet császárrá választják, a birodalom ügyeiben is állást foglalhat. Európai befolyása széles körű, ennek bemutatására vázoljuk 16 gyermeke közül (figyelemreméltó ez a genetikai siker) néhánynak a helyzetét. A trónörökös József, római király, apja korai halála után ő lesz a császár. Lipót, toszkánai nagyherceg, feleségével, Mária Lujzával, a spanyol király leányával a felvilágosult abszolutizműs egyik első képviselője Európában. Karolina is a spanyol Bourbon család tagjával házasodott össze, férje a nápolyi és szicíliai király. Miksa a német lo-vagrend nagymestere, kölni választófejedelem és érsek egyszemélyben. Mária Krisztina, a kedvenc leány Szász Albert, előbb magyarországi helytartó felesége, majd férjével Belgiumba kerül és egészen a forradalmi válságig ott képviseli a bécsi kormányzat szempontjait. A legtöbb gondot Marie Antoinette, XVI. Lajos felesége okozza. 1770, vagyis 15 éves kora óta él Franciaországban, s az lenne a dolga, hogy Kaunitz államkancellár irányvonalának megfelelően biztosítsa Ausztria és Franciaország zavartalan együttműködését.

Idézzünk Mária Teréziának gyermekeihez intézett leveleiből, talán érzékeltetni tudjuk e nagyon nőies és sokáig nagyon határozott uralkodó merőben eredeti egyéniségét.

Józsefnek (hol tegezz, hogy baljós szigorral, vagy szigorúan magázva): „Mondd meg őszintén, szóban vagy írásban hibáimat, gyengéimet. Ugyanezt megteszem én is, de senki rajtunk kívül nem tudhatja, nem is sejtheti, hogy köztünk véleménykülönbség áll fenn.” „Harminchat évig foglalkoztam önnel és ezek boldog évek voltak. De most már nem vagyok boldog, mert a vallást és erkölcsöt illetően fellazult elveihez sohasem fogok tudni alkalmazkodni. Túlságosan kimutatja a régi szokásokkal, a klérussal szembeni ellenszenvét, túlságosan szabados elvei vannak, ami az erkölcsöt és a vezetést illeti. Szívem nyugtalan és reszket a jövő miatt.” „Az a baj, hogy magában valami szellemi kacérság él. Ha egy tréfa, egy érdekes fordulat megnyeri tetszését, ezt meggondolás nélkül alkalmazza... Óvakodjék saját szellemességétől... Levelemet befejezve két kezembe zárom fejét, gyengéden megcsókolom és remélem megbocsájtja ezt a hosszú, unalmas fejtegetést, mert megérti, mi váltotta ki. Azt szeretném, ha mindenki úgy tisztelné és szeretné, amennyire megérdemli, és ha tudná, hogy mindig a jó öreg, hűséges mamája vagyok.”

A szigor és a taktikus gyengéd anyai figyelmeztetésekkel párosulva legtanulmányosabban a Marie Antoinette-hez intézett levelekből olvashatók. Az ifjú trónörökös kényes helyzetbe került. Dubarry, férje nagyapjának, XV. Lajosnak a kedvese gyakran ott volt az udvarban, és a gőgös Habsburg-ivadéknak találkoznia kellett vele. „Úgy kell tekintenie a Dubarryt, mint az udvarhoz, a királyhoz bejáratos dá-mát. Ha megalázkodást, bizalmaskodást várnának el magától, arra senki sem beszélheti rá, de egy közömbös szó, egy barátságos tekintet, ez kijár neki, illetőleg nagybátyjának és parancsolójának.” Amikor XV. Lajos meghal, Mária Terézia, a realista így ír: „Remélem, hogy a szerencsétlen Barry-ról több szó nem esik. Eddig is csak nagyatyja iránti tiszteletből foglalkoztam vele. Remélem, a nevét sem hal-lom többet, legfeljebb annyiban, hogy a király (mármint XVI. Lajos) nagylelkűen intézkedik felőle, s férjével együtt messzire száműzve az udvartól sorsát, amennyire ez illik, s amennyire az emberiség megköveteli, enyhíti.”

Másutt: „Hónapok óta nem hallok semmit komolyabb elfoglaltságokról, olvasmányokról. Szinte látom, hogy valaminő elszántsággal a vesztébe rohan... Szeretném, ha a folytonos szórakozások, költekezések között reám gondolna, és ha a hízelgők és könnyelműek még nem változtatták volna meg szívét. Bizom abban, hogy az a gondolat, hogy meggondolatlanúságam nekem bánatot okoznak, visszatartják a továbbiaktól. Tudom, magától is ráébred milderre, de akkor talán már késő lesz. Szerencséje és tisztessége odavész. Ez az én gondom, és ez is marad, amíg csak élek.”

Mária Terézia bölcs volt, szorgalmas, óriási munkabírással szinte halála órá-jáig dolgozott, de egy nyelven sem írt helyesen. Tanácsosaihoz intézett német fel-jegyzései hemzsegek a hibáktól. Családtagjainak franciául írt — így dívott ez ekkor Európában, — de persze szintén nyelvtani és ortográfiai hibákkal. Amíg fiatal volt, életét kitűnően megszervezte. A munka, a családias együttlétek és a szórakozások jó arányban váltogatták egymást. Mikor férjét elvesztette, merőben a munka és hitélet kötötte le és a gond a gyermekei, unokái sorsa felett. Uralkodói hiva-tását igen komolyan vette. Szerette, vagy szeretni akarta a kormányzása alá tarto-zó népeket. Gyűlölte a háborút, amibe országai előbb ömiatta, azután már a poli-tikai bonyodalmak miatt belesodrótak. Zokogott, amikor beleegyezett Lengyelor-

szág felosztásába. De aztán gondoskodott Galícia betagozásáról és a kemény mód-szerekről.

A királyi mítosz már életében kialakult körülötte. Mindent neki tulajdonítottak: ezt példázta szobra is a bécsi Ringen. Ől a hatalmas asszony a trónszéken és alatta apró figurák: elől Kaunitz a mindenható kancellár, aki évtizedeken át vezette a külügyeket. Van az apróságok között magyar is, Hadik József, Berlin megsarcolója, Nádasdy Ferenc, a hadvezér és Pray György, a jezsuita történetíró. A császárnő szerény apródjaként látható a szobor alján Haugwitz miniszter, a kormányzati rendszer újjászervezője, Martini, a nagy jogász, Sonnenfels, a közigazdász-tudós, Van Swieten, a kiváló orvos, az egyetemi oktatás újjáalakítója, s sok más között ott látható Gluck, Haydn, s a gyermek Mozart. E látszólagos statiszták tették nagygyá a főalakot: a gazdasági és kulturális élet nagy fellendülése elsősorban nekik tulajdonítható. Bár tagadhatatlan: a történetírás joggal beszélhet terézianus korszakról. Az ő szorgalma, sokoldalú érdeklődése és főként kitűnő ítélőképessége és emberkezelése kellett ahhoz, hogy a szétesés mélypontjából a jólét és tekintély magasságába emelkedjék a monarchia. Van komikum is a bécsi szobor-megoldásban, de van benne igazság is.

A magyar terézianus korról Fadrusz János egykori pozsonyi szobra ad művészi és igaz megfogalmazást. A lendületes női alak kétoldalán két figura: egy dolmányos magyar nemesúr az egyik oldalon, egy bizakodó parasztember a másikon. Vagyis: Mária Terézia támaszkodott a nemességre, annak adott engedményekkel, főként a nemesi adómentesség törvénybeiktatásával tette magát kedvelté. De okulva a birodalomszerte jelentkező válságtüneteken, a súlyos csehországi parasztszorgalmakon, mintegy eléje ment a magyar parasztság problémáinak. A két mellék-alak egyben a terézianus időszak két korszakát is szimbolizálja. A rendi előjogok tiszteletbentartása, a hagyományápolás az első 20 esztendő jellemzi. 1765-től kezdődően mindinkább a felvilágosult abszolutizmus jegyei mutathatók ki az egész uralmi rendszeren. De a korszaknak nevet adó uralkodónő öregszik, s mély vallásossága sokszor akadályozza a felvilágosult gyakorlat terjedését. Kétségbeesetten tiltakozik a felvilágosodás „cinizmusa” ellen, megtiltja közel nyegvenéves fiának, hogy a velőig romlott Voltaire-t meglátogassa. Ugyanakkor a felvilágosodás elgárdája erősödik Bécsben, az ő környezetében is. Szigorúan katolikus uralkodó. „A vallási türelem, a közöny csak arra szolgálnak, hogy mindent aláaknázzanak és hennünket minden támasztól megfossszanak.” „Mint politikus beszélék: nincs fontosabb, hasznosabb dolog a vallásnál. Meg akarja engedni — kérdezi fiát — hogy ki-ki saját feje szerint higgyen? Mi lesz abból, ha nincs szigorú kultusz, az emberek nincsenek alávetve az egyháznak? Bizonyára nem nyugalom és elégedettség, hanem ököljog és mindenféle szerencsétlenség születnek ebből.”

Kiemelt, kitüntetett protestánsokat is, ha semmi áron sem lehetett őket katolikus hitre áttéríteni, esetleg egy házasság révén, mert házassági tervekkel szenvedélyesen foglalkozott, de bízni nem bízott bennük. Magyarországon gyakran fordult meg, de csak egyháznagyokat vagy teljesen megbízható katolikus híveit tisztelte meg látogatásával. A nagy protestáns területek, a Tiszántúl, Erdély nem találkozhattak vele. Özvegyen már alig mozdult ki Bécsből—Schönbrunnból.

„Férjem 56 évet, 8 hónapot, 10 napot élt — summázta azon a kis cédulán, melyet halála után imakönyvében megtaláltak, — 1765. augusztus 18-ikán este fél tiz-kor halt meg. Tehát 680 hónapot, 2985 és fél hetet élt.” Aztán saját hátralévő napjait számlálta, korán öregedve, elnehezedve. De nem kímélte magát, mint ahogy Lipót, Firenzéből hazalátogatva, szintúgy nem kíméli anyját titkosírással írt naplójában:

„A császárnő (sic) egészségileg elég jó állapotban van (1778-ban írja Lipót a naplót), bár kora és testes volta miatt elég nagy nehézséget okoz neki a járás. Ha jár, alig kap levegőt, s mert állapota zavarja, erőlteti a gyors járást. Így hangulata egyre rosszabb, nagyon lehangolt. Romlik emlékezőképessége is, gyakran elfelejt dolgokat, saját rendelkezéseit, megismétel dolgokat és ebből nagy zűrzavar támad. Romlik kissé a hallása is, ez biztonságát, aktivitását veszélyezteti. A család és állami ügyekben egyszerűen hagyja, menjenek a dolgok a maguk útján, s ezalatt folytonos imádkozással, ájtatoskodással foglalkozik. Bizalmatlan saját magával és másokkal szemben. Már semminek sem örül, folyton egyedül van, szinte melankóliába sűppedve... Folyton azon panaszkodik, hogy jó törekvéseit már senki sem támogatja, hogy már nincs senki támasza, akiben megbízhatna. Így már nem tud kötelességeinek eleget tenni, így nem fog üdvözölni sem. Vissza akar vonulni, le

akar mondani a kormányzásról, mert érzi, hogy már mindenkinek terhére van. De úgy gondolom, ezt sohasem fogja megtenni; nem fog visszavonulni, nem mond le..."

„Gyakran ad ki beosztottnak olyan utasítást, hogy feletteséről írjon jelentést. Az ilyen írások a szobalányok rendetlensége folytán hol a császár (II. József), hol más, esetleg érintett személyek kezébe kerülnek és az ilyesmből igen káros zavarok támadnak. A császár és közte lévő véleménykülönbségekről mindenki tud..."

Ez lett volna a vég? Aligha. Való igaz, hanyatlását ő maga is érezte, panaszkodott emiatt, a bajokat túlhangsúlyozta, hallás- és memóriazavarait emlegette, önmagát lejárátva. A bajok férje halálával kezdődtek, és az évek során nyilván rosszabbodtak. Mégis, számunkra megmarad a szobrok királyné-asszonya, aki okosan-ravaszul-taktikusan, de becsületre törekedve kormányozta Magyarországot. Tudta, hogyan bánjon magyar híveivel, hogy azok száma sokasodjék. Becsülje meg a magyarokat — intette Mária Krisztinát annak idején, amikor Pozsonyba került. Mindenkihez legyen jó szava, tartson „asztalt” a köznevesek számára is. A legpontosabban 1774-ben fogalmazott, akkor, mikor Miksa fiát, a későbbi mainzi érseket még magyar helytartónak szánta: „A Monarchia legfontosabb és egyben legnemesebb méltóságát az tölti be, aki Magyarország helytartója. Olyan nemzet élére kerül — miközben nincs messze Béctől —, amely nemzetnek sok érdeme van, melynek köszönhetem, hogy elődeim trónját megtarthattam. Mindig ragaszkodást mutatott irántam, és készséggel hajtott végre kívánságaimat. Ha követed példámat, bizalmat és szeretetet mutatsz [?] iránta, meglátod, sokat várhasz e nemzetből. E felismerést elhunyt atyádnak köszönhetem, aki egyedül ismerte jól e népet. Magad is boldog leszel, ha ezt a népet boldoggá teszed..."

2.

Kaunitz

A magyarországi protestánsok helyzetének megítélésében csakúgy, mint az új politikai rendszer kulturális-gazdasági gyakorlatának kialakításában, döntő szerepet játszott Kaunitz Vencel államkancellár. De működésének fő területe, „foglalkozása” az államférfiúi pálya első lépéseitől fogva a külügy volt: nemzetközi kapcsolatok megismerése, befolyásolása, majd irányítása.

Valójában keveset olvashatunk Kaunitzról a magyar szakirodalomban. Életrajzi adatai természetesen ismertek. Sok levelét, állásfoglalását találhatjuk meg azokban a munkákban, melyeket a múlt század osztrák történészei Mária Teréziának, vagy Józsefnek és Lipótnak szenteltek. De az igazi biográfia még megírásra vár. A porosz történetírás egyoldalú érdeklődését tükrözi egy életrajzi vázlat és nem kielégítőek a pályakezdés időszakát elemző tanulmányok sem. Szerencsénkre a Kaunitz család, a „ház” felemelkedését végre egy korszerű szempontokkal dolgozó osztrák történetíró feldolgozta és ennek kapcsán bemutatja azt a művelődési bázist, mellyel az ifjú Kaunitzot apja szinte beprogramozta, mielőtt közpályára lépett.

Az apa régi morva nemzetség — és egy birodalmi alkancellár fia volt. Anyjának, Rittberg grófnőnek (nevét később Rietbergre változtatta) felmenői keletfriz hercegi családból származtak. A szülők a császárvárosban tartózkodtak, amikor 16 gyermekük közül a hatodik, az első fiú, Vencel megszületett. Az egykor itt működött skót hittérítőkről elnevezett templomban — a kor karitatív gesztusa volt ez — a szegényházból iderendelt nincstelének tartották keresztvíz alá 1711 februárjában. A később voltaireiánusnak minősített Kaunitz serülőkoráig szoros kapcsolatban volt az egyházzal — a kor szokása szerint amolyan járulék-ösztöndíj félélt húzott a münsteri káplalantól. Erről a kanonokságról 15 éves korában öccse javára lemondott. Ekkor már apja — igen körültekintően — világi karrierjét készítette elő, mellérendelve háziatár-korrespondentként Johann Friedrich von Schwanaut. E nemesi származású tudós emberről, műveltségi állományáról, felkészültségéről, amit tanítványával nyolc éven át megosztott, egy későbbi, az alsó-ausztriai akadémia direktori posztra beadott kérvényéből kaphatunk képet. Schwanau Prágában, a Carolinumban tanult jogot, onnan Halléba ment a századelő vezető német egyetemére, ahol a legrangosabb tudós professzor, a természetjog nagyhatású művelője Christian Thomasius volt. Ismeretes, hogy Thomasius kurzusain és munkáiban a természetjog szokásos tananyagán kívül a tortúra, az inkvizíció kérdéseivel foglalkozott és külön, a korai felvilágosodás jeles iratait szentelte a tolerancia, a kínvallatás, a herézis kérdéseinek. Ugyanő a világi uralkodók kötelességévé tette, hogy az addig merőben egyházi, vagy vegyesen egyházi és világi ügyeknek minősített peda-

gógiai-kulturális-társadalmi kérdésekbe beavatkozzanak. A közjog és történelem professzora Gundling (Nikolaus Hyeronymus) a korszerű jogi ismereteket minden politikus, minden kormányzat számára nélkülözhetetlennek hirdette. Mint egykori retorika-oktató, hallgatóival antik auktorokat olvastatott és értelmeztetett.

Az ifjú Kaunitz nevelő-tanárának előképzettségében a legújabb monográfia szerzője Christian Wolff hatását tartja a leglényegesebbnek. Nem a szokványos megfontolásból. Nem azt hangsúlyozva, hogy a természetjogi tanítások leghatékonyabb elméje hallai működése során a katolikus államok leendő hivatalnokait, vagy instruktoraikat képezte ki. Ezúttal — s az lényeges megfigyelésnek tűnik — Wolff matematikai kurzusai, a logika és matematika wolffi összekapcsolása kap hangsúlyt. „A matematikában iskolázott elme érteni, rendezni képes a világ jelenségeit... Ki tudja küszöbölni mindazt, ami homályos... „more geometrico” meg tudja a jövőt is tervezni.”

A brünni és austerlitzai szülői házban mozgalmas társadalmi élet közepette (mely alkalmas volt a jövendő államférfit mindennemű modorbéli finomságokra is kioktatni), folyt a háziatanár-vezette rendszeres tanulás, előadásokkal, ismétlésekkel, hozzáértők előtt lefolytatott, nyilvános vizsgákkal. Így Kaunitz 1731 elején jól felkészülten kezdhetette meg a néhány szemeszternyi lipcsei tanulást. Jogot nem nagynevű, de nagyhatású mestereknél, filológiát, antik művészettörténetet és nyelvismertetet Christnél, (Heynének, a nagy göttingeni professzornak, a klasszika-filológia megalapítójának tanáránál) hallgatott. Tudatosan készült hivatali pályafutására, és ekkorra már kialakult egyénisége erősségeivel és jellegzetes korlátaival. A családját sújtó sok haláleset válthatta ki, hogy már ilyen fiatal korában övni kellett attól, hogy képzelt betegge ne váljon. Úgy tűnik, már ekkor sokat gyengékedett, amihez légcsővi betegségeinek különös kezelése is hozzájárult: az akkoriiban sűrűn alkalmazott érvágásokkal labilis szervezetét tovább gyengítették. A szemeszterek egyrészét ágyban olvasva töltötte el.

Az eredetileg rövidebbre tervezett lipcsei tanulmányokat a közel másfél éves „gavallér-körút” követte. (A Kavalier-tournak, mely minálunk időben tovább divatozott — túl a jozefinus évtizeden — nem találjuk megfelelő magyar fordítását.) Kaunitz útiránya: Lipsétől Berlinbe, onnan Hannoverbe és a Németalföldre vezetett. A holland városok megtekintése után Brüsszel, Köln, a Rajna-völgyén át Frankfurt, onnan Nürnberg és München következett. Télidőben átkelés az Alpokon, majd közel négy hónapon át Róma, három hét az akkor átmenetileg Habsburg főség alatt álló királyság fővárosában, Nápolyban, majd Firenzen, Milánó, Génua, Torinó, és már francia földön Lyon. A négy hónapos párizsi tartózkodás után egy hónap a lotharingiai területen, s Strassburgon, Stuttgarton és Regensburgon át vissza Bécsbe. Az élménygyűjtés — mely igen fontos Ausztria további története szempontjából — 1734. február 13-ikán fejeződött be.

A világlátott, megbízható és előkelő családból származó ifjú fontos állások várományosa volt, de csak birodalmi tanácsos lett. Igaz, ebben az időben kötötte meg házasságát azzal a Stahremberg hercegnővel, aki nagyapja és kitűnő kapcsolatai révén a karrier kialakításában segítségére volt.

Már másodszor használjuk ezt a kifejezést: karrier. Nincs ebben pejoratív szándék. Az ifjú Kaunitz pályafutása jó stratégiának volt a megérdemelt eredménye. Ennek első állomása: II. József születésének bejelentése a torinói udvarnál. Többszöri londoni követi lehetőség elmulasztása — a család anyagi nehézségei miatt ismét Torinóban most már követi minőségben. Innen adott fontos információkat a már kulcspozíciót betöltő Lotharingiai Ferencnek. Most az időszerű megbízásból követi rang lett. Jó iskola volt savoyai Károly Emánuel udvara, fontos tapasztalatokat kínált a macchievellista miniszter, Ormea működésének megfigyelése. Ezután a brüsszeli udvarnál Kaunitz szereplése csak átmeneti, annál fontosabb levékenysége az aacheni béketárgyalásoknál, s főként fontos párizsi követsége, mely meghozza a kontinens szövetségi rendszerében a sokat emlegetett fordulatot. Merész dolog volt a hagyományos, de Ausztriának előnytelen angol vonalról letérni, a francia szövetség gondolatát, két évszázad kemény és elkeseredett harcai-háborúi után felvetni. Ausztria párizsi követé a monarchiák problémáit nem csak a jelenen látta. Képes volt, fiatal ember léteére „tudományosan politizálni.”

Különösen ezekre az évekre nélkülözzük azt a Kaunitz monográfiát, amely az ellesett megnyilatkozásokon, a rokon- vagy ellenszenvtől fűtött jellemzéseken túl valódi képet adna az államférfiről, aki tollal a kezében alakította a 18. század során a népek, köztük a magyar nép sorsát.

Írják róla, ahogy idősebb lett, egyre inkább elhatalmasodott már fiatal korában észlelhető hipochondriája. De Arneihnél megőrzött, vagy közölt emlékirataiban, leveleiben a valódi vagy álbetegségekre mindig nagyon konkrét cél érdekében hivatkozik. Az apparátus ki- vagy átépítése, az uralkodó vele szembeni méltánytalansága, olyan politikai problémák, melyeket ő és Mária Terézia, vagy később II. József más módszerekkel kívánnának megoldani — esetenként kiváltják azt, hogy meggyöngült testi-lelki állapotára utal és állásáról le is mond. Ez minden esetben beválik. Az ellenfél-partner engedményekre kényszerül, uralkodója meg akarja nyerni, vagy a közös emlékekre apellál, s egyedüli támaszának minősíti. Ez a módszer már párizsi követsége idején tökéletes volt. Érdeemes talán bemutatni Kaunitzknak Mária Terézia meghívására adott válaszát. A vágyva-vágyott államkancellári státuson alkudozik:

Általában — írja igyekszünk hibáinkat leplezni. Nem így ő. „Ürnőmnek ismernie kell azokat a lelki-teszt hiányosságokat, melyek meglétéről meg vagyok győződve, s amelyek — úgy gondolom — az államkancellári hivatal betöltésével összeegyeztethetetlen.” Az ember szellemi képességei korlátozottak. Csak nagyon keveseknek — így Mária Teréziának adta meg a gondviselés, hogy egyszerre tudjon sokféle problémán, tervben úgy úrrá lenni, hogy abból nem keveredik összevisszaság. Sajnos öbelőle, Kaunitzból ez a tehetség hiányzik, sőt szerencsétlenségére memóriája is igen rossz. Bár mindent könnyen megért és áttekint, de azonnal elfelejti, még saját korábbi munkálatait is. Ilyesmi azoknál jelentkezik, akik nem a múltnak élnek, hanem előre tervezve, a jövőt építik. De egy kancellárnak mindenben, fontos dolgokban és jelentéktelen apróságokban is tájékozottnak kell lennie. Az ő adottságai és a jelenlegi apparátus, ami rendelkezésére állna, erre alkalmatlanok. Márpedig a kancellárnak ha érdemi írásos, vagy szóbeli álláspontot kell kialakítania, mindenre fel kell készülnie. Ráadásul egészsége is labilis. Amikor vérkeringési, reumás bántalmak előveszik, napokig munkaképtelen, alatomos fájdalmak gyöttrik, tehetetlen melankolikus állapotba süllyed. Szerencsére ő mentes a hatalomvágytól, a kapzsiságtól. Mária Terézia iránti ragaszkodása, hálája arra kötelezi, hogy kimondja: „A legkevésbé sem vagyok képes az államkancellár feladatait el látni, erre nem vagyok alkalmas, még kevésbé méltó. Nem.”

Ezekután elégedetten megvárja, míg Mária Terézia hatalmas anyagi áldozatokkal kielégíti vetélytársait, lehetővé teszi a pontosan működő, levéltárral és dokumentációval ellátott, korszerű kancellária létrehozását. A gratulációkat örömmel fogadja.

Bécsbe költözik és kancellári teendői mellé a következő évtizedben az államtanács megszervezését is magára vállalja. E kulcsfontosságú tanácsadó szervben immár a belügyek terén is vezető pozíciót biztosít magának. A belügyekhez tartozott annak kidolgozása is, milyen módon illeszkedjék a megújított kormányzati rendszerbe Magyarország. A direktívák Kaunitztól származtak. Nem dolgozott annyit — különösen nem magyar ügyekben —, mint a fáradhatatlan Borié, (kinek 1770-ig vitt szerepét Ember Győző alapvető tanulmánya tisztázta), de rangja, a nemzetközi életben kivívott tekintélye, Mária Teréziára gyakorolt különleges hatása kimondott szavának döntő jelentőséget adott. 1761-től kezdve sorozatosan foglalt állást a Magyarországot és Erdélyt illető kérdésekben, ő válaszolt fel a tennivalókat, ő adta meg az udvar követendő politikájának alapozását.

A szempontok a kaunitzi és a közel egykorú józsefi koncepcióban azonosak — Kaunitz elsőbbsége, szinte nevelői-instruáló szerepe nem is kétséges — a módszerek azonban gyökeresen mások. Kiderül ez egy 1761-es, Magyarországgal foglalkozó államtanácsi votumból is.

„Ha a nagy és áldott magyar királyság — kezdte fejtegetését — helyes alkotmányt kaphatna, a dicsőséges uralkodóház hatalma megkettőződne s a bölcs kormányzás a legszebb gyümölcsöket nevelhetné. Magyarország tehát igen nagy figyelmet érdemel és ugyanolyan anyai gondoskodást, mint a többi (!) örökös tartomány. Csakhogy alkotmánya sajnálatos módon még olyan, hogy a király és az ország jóléte egymást kizárják. Ugyanis, ami az ország terményeinek értékesítése, gyárak létesítése, a gazdasági élet fellendítése érdekében történe, az nem az adófizető jobbágnak, hanem annak a nemességnek hozna hasznot, amely az állam terheitől teljesen mentesített. Ebből csak visszaélések származnának, és egy tervezett, jobb berendezkedést még nehezebben lehetne megvalósítani.”

„A magyarok az udvarral szemben úgy tartanak össze, mint a kullancs. Szégyenszemre el kell ismernünk, hogy nekünk németeknek — így a morva Kaunitz — gyakran túljárnak az eszükön. Alkotmányukat valami rejtélyes homályba bur-

kolják, viszont a mi belügyeinkbe beavatkoznak, az uralkodó bizalmát és kegyét megszerzik, anélkül, hogy az államra annyira káros kiváltságaikból valamit is engednének. Ellenkezőleg, gyarapították is azokat. Mindamellett nem szabad a nehézségektől visszariadni, mivel az ügy a dicsőséges uralkodóház szempontjából igen fontos. Semmi sem lehetetlen, ha komolyan akarják. Németalföld (Belgium) példája bizonyítja ezt. Egy országban sincs több rendi kiváltság, mint abban, egyetlen nép sem ragaszkodik ezekhez jobban, mint a németalföldi. Egységes és rendszeres eljárással mégis el lehetett érni, hogy Flandria más álláspontra térjen és hasznos változásokat lehetővé előkészíteni. Ha valami „hasznos”-at Magyarországon is el akarunk érni, multhatatlanul szükséges nem csak az átgondolt politikai rendszer, hanem annak mindenkor szem előtt tartása és érvényesítése. Részkérdések megoldásával nem lehet a végső célt elérni, amit az egyik dolgon nyerünk, azt a másikon elveszítjük.”

Mielőtt tehát a magyar politikát kidolgozná az államtanács, ő egy nyers vázlatot készít az új szisztémáról és a tennivalókat 12 pontban rögzíti:

„1. A legnagyobb figyelmet arra kellene fordítani, hogy a dikasztériumok tisztviselői komolyan törődjenek az udvar érdekeivel és az uralkodónó parancsait az eddigienl jobban hajtják végre. Néhány szigorú példa-statuálás megteszi a magáét. A kitüntetések, előléptetéseket Magyarországon sokkal inkább, mint más örökös tartományban (sic) az udvar érdekei és szándékai iránt tanúsított buzgalomtól kell függővé tenni. Amíg a magyarok számára más utak is járhatók, a magyar érület mindig előtérbe kerül a monarchia érdekeivel szemben és az uralkodónak saját alkalmazottai fogják a legtöbb nehézséget okozni.

2. Ezt az alapkövetelményt különösen a kancellária és a kamara személyzeténél kellene figyelembe venni. Ezek a legfontosabb szervek, ezek révén kellene a javításokat (vagyis a reformokat) érvényesíteni. Legalább a vezetők (Kaunitz az olasz „Capi” kifejezést használja) legyenek az udvar odaadó hívei, s ennek érdekében megfelelő eljárást kell alkalmazni. Mindez hosszabb tárgyalást érdemel.

3. Azok a mánások és nemesek, akik az udvarral szembeszegülnek, tudhassák előre, hogy a maguk és gyermekeik számára eltorlaszolták az érvényesülés útját, s hogy helytelen magatartásuk nem merül feledésbe.

4. Mellőzni kell a magyar országgyűlés összehívását, abból csak baj származik, mint ez a tapasztalat bizonyítja.

5. Annál inkább kell — a körülményekhez mérten — az egyes megyék felé fordulni, hogy a felség az alispánok és a kismemesség révén ott döntő befolyásra tegyen szert. Így a törekvések helyes irányba terelését nem az egész rendi testületben (az országgyűlésen), amely lehetetlen, hanem annak egyes tagjainál lehet előkészíteni. Ha a dolgok már beérték, akkor szabad az egésze gondolni. Előrelátás és kitartás szükséges, s akkor néhány év alatt nagyon sok jó eredményt lehet elérni. De erélyre van szükség. Az alázat és ügybuzgalom hangoztatása mit sem ér. Szabják meg a tettek a jutalmat vagy a büntetést!

6. Az országgyűlési határozatokat, az alaptörvényeket egyenesen megtámadni nem szabad, ellenük intézkedni nem ajánlatos. De főként nem szabad kiderülnie annak, hogy a kormányzat a nemesi privilégiumokat korlátozni kívánja. Nagy lenne a felzúdulás és minden jónak elejét vennék.

7. A törvények és privilégiumok tágabb értelmezését nem szabad engedélyezni, az adottakat kell alkalmazni, s ha nem világosak, a királyi jog irányában kell döntenie, vigyázva arra, hogy a kancellária ne a nemzet érdekeit támogassa.

8. A határörvidéket és Erdélyt ne csatolják Magyarországhoz.

9. Ellenkezőleg, ezekre a területekre kell támaszkodni Magyarországgal szemben. Itt kell először az új intézkedéseket bevezetni, hogy a siker Magyarországon annál biztosabb legyen.

10. Mindenekelőtt arról kell gondoskodni, hogy a paraszt Magyarországon jobb helyzetbe kerüljön s elbírja az adóterheket. Amennyire lehetséges, akadályozni vagy korlátozni kell a nemesség visszaéléseit a jobbágyok elnyomásában, s idővel a népet az udvar számára megnyerni.

11. A kamarabirtokoknál kell kezdeni: ott vezessék be mindazt, ami az udvar elveiből következik. Az adózó méltányos, elviselhető terhek mellett biztosított helyzetben legyen.

12. Mivel a magyar királynak az egyházzal szemben és a fiskalitások terén különleges jogai vannak, ezeket igen hasznosan lehet igénybe venni, hogy fokozatosan mindazt, ami az alkotmányban helytelen, meg lehessen változtatni. Jó kezdet

után, következetesen ragaszkodva az elvekhez, könnyebb lesz a teljes megoldás, mintsem az most előre látható.”

Amikor Kaunitz ezt a programot kidolgozta, még kissé madártávlatból szemlélte Magyarországot. A Bécsben élő, vagy ott sűrűn megforduló mágnások, mint az elaborátum mutatja, nem élvezték bizalmát. A magyar ügyet képviselő tanácsosok álláspontjait akadékoskodásnak, az államérdek semmibevételének tartotta. József magyarországi és erdélyi utazásairól az államtanács elé terjesztett jelentései sem hangolták át. Amikor József a protestánsok helyzetét ecsetelte, s a Kaunitz által is képviselt elvi toleranciát gyakorlattá kívánta emelni, a kancellár nem támogatta.

A jozefinista egyházpolitika kezdeményezője kétségkívül Kaunitz volt, aki először élt mindazzal a lehetőséggel, amit az itáliai területeken az állam és egyház kiéleződött viszonya kínált. Önérettel írhatta a milánói kormányzóknak, Firmiannak 1769-ben: „Lombardiában az utolsó három évben többet értek el, mint azelőtt ugyanannyi évszázad alatt. De Milánó nem az a hely, ahonnan az egész Monarchiát át lehetne tekinteni.” Toszkána sem vetette fel a tolerancia problémáját a zsinati harcok idején: protestáns kérdés Itáliában nem volt. Így a magyarországi és erdélyi protestánsok igényeit Kaunitz a nemzetközi viszonyok függetlenségi harcok aspektusából ítélte meg:

„A tolerancia igénye levezethető mind a vallás, mind a politikum alaptételeiből. Ez könnyen bizonyítható. De a kérdést közelebbről megvizsgálva kitűnik, hogy a tolerancia szembekerülhet a politikai érdekekkel. Az uralkodó és alattvalók különböző vallási meggyőződéséből szükségszerűen következnek a bizalom, a tiszteltetés és szeretet csökkenése. Valóban sok kár származik a türelmetlenségből, de az uralkodó világi érdeke a vallások egysége. Persze van kivétel. Így a városokban, iparban, manufaktúrákban helyes protestánsokat foglalkoztatni és ha azok száma nem nagy, idővel át is térnek katolikus hitre.” Szükségesnek tartja megjegyezni, hogy „ami a magyar protestánsokat illeti, a tapasztalat túlságosan is megmutatta, milyen könnyen keverednek rebelliókba, s hogy hitbuzgalmuk következtében könnyen félrevezethetők.”

Számukat — például telepésekkel — semmiképpen sem szabad emelni. „S nem hallgathatom el az utolsó (hétéves) háború idején a magyar protestánsok elgondolkoztató vonzalmát a porosz király iránt. Ha netán ez a király Magyarországra is behatolt volna, fejüket még sokkal inkább felemelték volna. Ilyen jelenség a katolikusoknál egyáltalán nem fordult elő.” Bántani éppen nem kell őket, de tagadhatatlan: a vallási egység, a katolikus vallás államérdek.

Összességében taktikus, inkább ellenszenvvel terhelt Kaunitz Magyarországpolitikája. De racionális lényétől az érzelmi töltés a magánéletben is távol állt. S ne feledjük, felelős kormányzati poszton, olyan helyzetben, hogy sok kérdésben a végső döntés — ha ezt illő tapintattal nem is hangoztatta — őtől függött, szikár szigorára nagy szükség is volt. Mária Terézia 1765. férje halála, fiának társuralkodóvá emelése után a bonyolult birodalom szerteágazó ügyeit már nem a régi lendülettel irányította. A döntésekre csak gyötörődve vállalkozott, sokszor bizonytalankodott. Hataltan energiája ellenére sérülékeny lett, gyermekeivel szemben is gyánakvó. Az anya és fia közti mind gyakrabban kiütöző ellentétek egyensúlyozója Kaunitz volt. Ő adta meg a higgadságra intő válaszokat József türelmetlen követeléseire, ő adta az útjelzést zavaros politikai konstellációkban. Ő a kulcsalakja az egész reformpolitikának. Környezetéről, mariahilfi házának esti vendégeiről, az ott folyó beszélgetésekről a francia követek jelentései, de főként egy szinte fiának tekintett pártfogoltja, gróf Zinzendorf Károly naplófeljegyzései adnak némi képet. Neki köszönhetjük azt a fontos információt, amit ismeretségük kezdeti idején, 1761. december 20-ikán jegyzett fel: Kaunitz panaszkodott az uralkodónő tétovaságára. Megint egyszer félretett egy döntést, ami pedig a birodalom ésszerű kormányzása szempontjából fontos lett volna. Ő maga dolgozta ki a „német nyelvrendeletet”, azt, hogy a lombard, a belga és egyéb területek iskoláiban a német nyelv kötelező legyen, a hivatalok betöltésénél pedig feltétel. Mária Terézia — bár ritkán hagyta el a fővárost, keveset utazott, Magyarországon is csak Pozsonyban, Budán és néhány hívének birtokán járt — jobban ismerte országait, mint tájékozott kancellárja és fáradhatatlan utazásairól és a problémák belső ismeretéről híres fia. A nyelvrendeletet csak korlátolt formában, az új iskolarend keretei között engedte bevezetni, s az olasz és belga területeket ez alól mentesítette.

A 12 pontos magyar program, a nyelvrendelet első felbukkanása azt mutatja, hogy a felvilágosult abszolutizmus Magyarországon követendő politikájának vázla-

tát Kaunitz rajzolta fel. Bizonyos programpontokat már Mária Terézia, a legtöbbjét József és a társadalommal való manipulálás tantételeit Lipót valósította meg. Harminc év telt el közben, s három évtized alatt Kaunitz viszonya a magyarokhoz, nyájasabbá, megértőbbé vált. Esti beszélgető partnerei, néhány magyar munkatársa hangolta volna át? Aligha. Közvetlen köréhez csak Fekete János gróf tartozott, s Teleki József, akit svájci tanulmányai után hazatérőben ismert meg, s aki mindig szívesen látott vendége maradt a főként franciául társalgó, az új könyvek, a tudomány és irodalom kérdéseit taglaló esti fogadásoknak, hol a vendégek a met-szetgyűjtemény új darabjaiban gyönyörködtek, whisteztek, sakkoztak, s minden európai újdonságot azon résziben megbeszéltek. Kaunitz — látni fogjuk — más szemmel nézi a jozefinus időszakában a magyar kérdést. A tapasztalt politikus meteorológiai érzékenységgel reagált, majd cselekedett.

3.

Gróf Zinzendorf Károly

Kaunitz kancellár emberi magatartását, olvasmányainak, érdeklődésének, környezetének alakulását, de még hangulathullámzásait is Zinzendorf naplójából ismerhetjük meg a legpontosabban. Az ő hatására is gyanakszunk, amikor évek múltával a magyar problémák türelmesebb megítélését érzékeljük a monarchia e vezető politikusánál.

Zinzendorf Károlyt az osztrák, a magyar olvasó alig-alig ismeri. Neve nálunk főként Eckhart Ferencnél bukkant fel. Az ő nyomán Szekfű Gyulánál, majd utalásszerűen a marxista szakirodalomban. Az ok: 1773-ban, mint az udvari legfőbb számszék tanácsosa kimutatta: a Monarchia terheihez „Magyarország kisebb hozzájárulása nem egyéb, mint előítélet”. Ennek bizonyítására a népeségi arányszámot veszi alapul (a populáció — tudjuk — minden akkori érvelés kiindulópontja): eszerint az országnak 13 500 000 forintot kellene fizetnie. Zinzendorf az adóvételhez hozzászámította a kamara-, bánya- és egyéb jövedelmeket, megállapította a katonaság eltartása, a kaszárnyák, istállók építésének költségeit és leszögezte, Magyarország kötelezettségeit 2 millió forinttal túl is teljesíti, a leggazdagabb, legjobb helyzetben levő Csehországnál is nagyobb terhet visel. E kimutatásért Zinzendorf megkapta a magyar történetírás csendes köszönetét. De tevékenységét, Magyarországról szerzett ismereteinek körülményeit, azok mélységét, itteni személyes kapcsolatait eddig még nem kutatták. Egészen a közelmúltig az osztrák történészek is elhanyagolták Zinzendorf életművét: csak szemelgettek naplójából. Főként a kultúr-történeti kérdések kutatói emlegették sűrűn nevét, hiszen az ő feljegyzéseiben bukkantak rá pontos adatokra: hol és mikor játszott Mozart házihangversenyen, Haydn Teremtése milyen hatást gyakorolt a főrangú társaságra, vagy Fries, grófosított bankár szerényebb körére. Egy hevenyészve és régen kiadott önéletírásával ugyan rendelkezünk, de sok évtizedes tevékenységének mérlegelése még hiányzik. Zinzendorf ugyanis a „bőség zavarát” okozza. 13 éves korában, 1752-ben kezd el naplót írni és ezt haláláig, 1813-ig félelmetes következetességgel folytatja. 57 borbé kötött, apró betűs, kissé lapidáris, de francia nyelvű napló — ez a Zinzendorf hagyaték törzsanyaga. Ehhez járul néhány kötet elmélkedés — önvizsgálat, a naplók sajátkezü kivonata. Zinzendorf tudatos történeti forrásként kezelte példáulan őszinteséggel, mindennemű politikai-társadalmi gátlástól mentes napló-szövegeit”, csakúgy, mint 100 főlő kötetnyi hivatalos iratát, laborátumait; mindezt az udvari levéltárra hagyta. Levelezése viszont a Német Lovagrend levéltárába került. Az udvar és a lovagrend: e két fókusz határozza meg Zinzendorf életét, akinek protészáns családjá a 17. századi vallásüldözések elől Alsó-Ausztriából Szászországba költözött. Ő maga szigorú pietista nevelést kapott a herrenhuti közösség élén álló nagybátyja hatása alatt, majd a jénai egyetemen folytatott jogi tanulmányokat. 22 éves korában Bécsben meglátogatta féltéstvérét, Zinzendorf Lajost, a katolizált, magas rangú gazdasági szakembert; ekkor még nem akart kiszakadni a szász környezetből. Bátyja, a bécsi társaság „szép Zinzin-je”, Kaunitz közvetlen barátja, a legfőbb állami számszék alapítója, nagy érdemeket szerzett a hetéves háború utáni zilált gazdasági helyzet rendezésével. Így Kaunitz kancellár, majd az ő ajánlatára Mária Terézia felfigyelt a szorgalmas, szerény, művelt fiatalemberre és taktikusan kezelésükbe vették. Nagy lelki vívódások után vállalt hivatalt — ez 1764-ben annyit jelentett, hogy át kellett térnie a katolikus hitre. A hivatal gyengén fizetett, a ran-

gos közegben rangosan kellett élnie — megint csak protekcióval a Német Lovagrend tagja lett, ez rendszeres javadalommal járt. A valláscserével Zinzerdorf eladta lelki nyugalmát, de annál inkább a tolerancia elv hívévé szegődött. Eladta magánéletét is — mint a lovagrend tagja, családot nem alapíthatott. A bécsi udvari körök e jövővénye azonban így lesz új kötöttségei révén mégis szabad. Korlátlan lehetősége van a munkára, rendkívül sokat utazhat. Mindent láthat, minden könyvhöz hozzájuthat. A látottakat, s az olvasmányokat szembesítheti, majd vak elszánt-sággal igyekszik a legjobbat, a leghelyesebbet javasolni, elfogadtatni, keresztülhajtani. Beutazza egész Európát. Az udvar fizeti ezeket a gazdasági utazásokat. Az a dolga — s ezt híven teljesíti is —, hogy felmérje az Ausztriával baráti vagy ellenlábás országok gazdasági kapacitását. Megvizsgálja, milyenek a lehetőségek gazdasági kapcsolatok felvételére vagy bővítésére. De az is dolga, hogy művelődjék, s ha majd vezető állásba kerül, nagy hírű bátyjához méltóan lássa el munkakörét. Az utazások sora 1763-ban kezdődik, akkor Danzigban jár, majd 1764-ben Tirolba kíséri főnökét, s onnan kezdi első tanulmányútját: célja Svájc, Dél-Franciaország, Itália, 1765-ben olasz területeket jár be, onnan hajózik át Spanyolországba. 1766-ban ismét olasz, majd görög földön találjuk. Ekkor és utóbb a Máltából a szigeteket, mediterrán partokat érintő szimbolikus „keresztesharcra” indul, ez lovagrendi kötelezettsége. Bár néhány hónapra visszatér Bécsbe, 1767-ben már Belgiumban van, majd néhány hónapot Párizsban tölt. Ezután megint Spanyolország és hosszabb portugáliai tartózkodás következik. 1768-ban Anglia, Skócia, Írország tanulmányozása után ismét Párizs. 1796: a francia kereskedelmi központok, kikötők után Belgium, Hollandia. 1770-ben közel egyévi tartózkodás után hagyja el Brüsszelt, célja most a Német Birodalom területeinek megismerése, majd Berlin, s II. Frigyesnél audencia. 1771-ben kissé megpihen Bécsben, majd osztrák körutat tesz, Triesztet és Fiumét is felkeresve. Végre 1772-ben megbízatásra Magyarországra szólítja.

A folyamatosság kedvéért jelezzük, hogy 1773 a cseh területek, 1774 a lengyel, orosz és svéd út éve, majd 1775-ben Dánián át Hamburg, Prága és Bécs következnek, 1776-tól 1782-ig Trieszt kormányzója.

12 év telt el szüntelen utazással. Látott sok templomot, szinte minden kikötőt, látta Európa legmodernebb gyárait, legszebb képtárait, beszélgetett Rousseau-val épp úgy, mint Voltaire-rel és elégedetten állapíthatja meg 1769 őszén Párizsban, hogy Diderot vidámabb és fiatalabb, mint annakelőtte. Természetes, hogy Franciaországban éppúgy nem mulasztotta el a lényeges emberek ismeretségét, mint mássutt sem.

A lényeges emberek: az államférfiak, a tapasztalt kereskedők, a neves festők, szobrászok, a szalonokat kormányzó hölgyek, az ügyes iparosok. Mindenekelőtt azonban az írók, tudósok, gondolkodók, akiknek írásait Zinzerdorf már akkor tanulmányozta, amikor még a személyes ismeretségek reménye sem csillant fel. Ha Londonban Hume-mal, vagy Franklinnal társalog, ezt működésük, műveik ismeretében teheti. Fokozottan érvényes ez Párizsra. A Német Lovagrend levéltára őrzi feljegyzéseit, milyen sorrendben akarta megismerni Európa fővárosának nevezeteseit, az intézményeket, embereket.

Első helyen Mirabeau áll, tőle akar tanácsot kérni, miként művelje magát lendő szakmájában. S Mirabeau mellett felsorolja Forbomais, D'Alambert, Diderot, Helvétius, Buffon nevét. Programja, hogy összeszedje a gazdasági intézkedések szövegeit, amelyek tanulságosak lehetnek, továbbá, hogy megvizsgálja a francia tőzsde működését, annak hatását az államadóságok amortizációjára.

Elsődleges célkitűzésének maradéktalanul eleget tesz. Összesen 43 hosszabb-rövidebb iratban foglalja össze gazdasági tapasztalatait, s ezeket már azok az elve hatják át, amelyeket Mirabeau körében szerzett. Mindennapos vendég Mirabeau házában. Itt találkozik a fiziológiákkal — az ökonomistákkal, ahogy nevezik őket — köztük Turgot-val. Kissé csodálkozik azon a görcsös ragaszkodáson, amellyel mesterük, Quesney műveit — szent szöveg módján — idézik. De izgalmas, tanulságos beszélgetéseket folytat velük: „tisztá, következetes, jótékony elveik... teljesen megfeleltek erkölcsi igényeimnek, függetlenségi hajlamomnak, egyszóval tanításait azonnal magamévá tettem, ezek vezettek be egy nagy állam követendő gazdaságpolitikájába.”

Ez a fellobbanó helyeslés és vonzalom évtizedes következményekkel jár. És korántsem korlátozódik Zinzerdorf személyére.

Utazásait bécsi „pihenők” szakítják meg. Ilyenkor bekapcsolódik a kamara, a számvevőségek, a gazdasági tanács munkálataiba és esetenként Kaunitz hercegnél,

gyakran Esterházy kancellárnál, a Batthyány, Grassalkovich, Pálffy palotákban vendégeskedik, ahol megfordul az osztrák és magyar arisztokrácia, minden éppén, Bécsben tartózkodó tagja. Itt szövődik évtizedes barátsága Teleki Józseffel, itt ismerkedik meg Fekete János gróffal, itt taglalják előtte a Bécsben csak átutazók Magyarországra és Erdély különleges problémáit. Ezeket a problémákat hamarosan jogi gyűjteményekben, statisztikai kimutatókban is tanulmányozza, míg nem sor kerül a személyes tapasztalatokra.

Kiseb kirándulásokat már előbb is tett Nyugat-Magyarországra, de szakszerű, az előző utazásokhoz hasonló több hónapos „kiküldetésre” csak most került sor. 1772. május 2-án már magyar földön írja naplóját — ahol tennivalói szorosan összefüggnek azzal az uralkodói leíráttal, melyben Mária Terézia 1771. január 21-én elrendelte az ország ipari termelésének felmérését, annak megállapítását, hány iparág működik, milyen cikkeket, milyen árban és mennyiségben gyártanak, s hová exportálnak. Zinzendorfnak a gazdasági helyzet teljes felmérése a dolga, — leg-alábbis ez tűnik ki naplójából, (a jelentés, amit újtjáról készített, nem maradt fenn). Naplójában a kialakult sémát követi. A dátum után sorjába veszi a nap eseményeit, ha helyét változtatja, mint ez magyarországi útja során is történt, minden várost, falut, melyben megszállt, vagy akár csak érintett, jelez, sőt jellemez. Jól kövezett utak, szép templom, avagy méteres sár, nyomorúságos viskók. És jelzi, kikkel találkozott, beszélt, a neveket éppoly nyomatékkal húzza alá, mint az olvasott könyvek íróit, a művek címét. Közli, hogy valamelyik tanácsos úr végtelenül unalmas volt, de azt is, ha a bányamesternek vonzó a felesége. Hat hónapig tart az út. Fertődön kezdődik, ahol Esterházy vendége és Haydn hallgatja, onnan a déli végekre, majd Erdélyen át — itt hosszú heteket tölt el — a Tiszántúlra. A Szepességén át a bányavárosokba, majd Vác érintésével Pest-Buda, a Dunántúl és mintegy a tanulások summázása érdekében Pozsony, a helytartótanács székhelye.

Útja során állandóan olvasott, mintegy készült történelemből, így a helyszíntől függően naplójában is megemlíkezik a török elleni harcokról, Hunyadi Jánosról, Bethlen Gáborról, Rákócziról vagy Caraffa vérengzéséről. Akikkel találkozott és társalkodott, azok ott szerepelnek a napló lapjain. A nevek pusztasorsolása is tanulságos. A dél-dunántúli és horvátországi családnevek azt jelzik, hogy Zinzendorf éppén oda érkezett, ahol a magyar szabadkőművesség sajátos új szervezete éppén alakulóban volt: a Draskovich obszervancia, mely a szabadság és függetlenség jelszavát hirdette meg.

Úgy tűnik, Zinzendorf hatott a magyar szabadkőművesség célkitűzéseire.

Az 1770-es években megszülető progresszív magyar szabadkőművesség lefektetett alkotmányában nagyon korai fiziokrata hatás jelentkezik, olyan fogalmazásban, amely nemigen lehet világlátott katonatisztek, vagy mégoly művelt kincstári tisztségviselők sajátja.

Zinzendorf egyébként erdélyi tartózkodása során sokat van együtt Teleki Józseffel, a Teleki, Bethlen, Kemény, Lázár családok tagjaival. A Felvidéken a Dessewffyék, Török gróf, Keszthelyen a Festetichek látják vendégül — legtöbbször a magyar szabadkőműves szervezkedés tagja.

E féléves utazás lezártaival Zinzendorf visszasiet Bécsbe, referál atyái barátjának Kaunitzknak, számos jelentést ír és az osztrák államférfiak közül szinte egyedülállóan magyar-barát lesz. Ez tűnik ki mindabból, amit trieszti kormányzóságának idejéről (1776—81) tudunk. Akkor szövődik kapcsolata Skerlecz Miklóssal, Podmaniczky Józseffel, Szapáry Jánossal, Almássy Pállal, azokkal a Fiumében dolgozó, vagy ott sűrűn megforduló magyarokkal és horvátokkal, akiket a politikum és gazdasági érzék sajátos egysége jellemez, s akik közül a fiatalabbak sokat köszönhetek a vele folytatott szinte konzultációszerű beszélgetéseknek. Ez az a korszak, amikor Zinzendorf elveit, bár csak munkakörének keretei között, de következetesen megvalósítja. Trieszt kikötőfőrgalma már felülmúlta Velencéét, a Fondaco dei Tedeschi, a német üzletemberek lerakatai jóformán teljesen áttették székhelyüket ebbe az élénk nemzetközi központba, melynek népszerű kormányzóját a színházi-operai előadásokon épp úgy ott láthatták, mint a kereskedők kaszinójában. Az angol—francia—olasz nyelvhasználat vetekszik itt a némettel és a Triesztbe látogató, Fiume kapcsán ugyanilyen fejlődést tervezgető magyarok nem csak Zinzendorftól, de magától a várostól is sokat tanultak. S talán csodálkozva nézték a ki- és befutó hajók tucatjai között a Grosser-Kaunitz-ot és a Kleiner Kaunitz-ot, a kancellár nevét viselő, az indiai kereskedelmet biztosító két kereskedelmi hajót.

A kormányzó sokszor utazott fel Bécsbe. Az eredményekről tett jelentést és tervezeteket nyújtott be.

Az a következetesség, mellyel Zinzendorf a szabadkereskedelem és forgalom elvét képviselte, még Kaunitzot is letéritette a hagyományos merkantilista vonalról. S amikor együtt elemezték, értelmezték Adam Smith újonnan megjelent munkáját, a magyar problémákat sem hagyhatták érintetlenül. De az ideál, az osztrák és a magyar gazdasági élet helyes irányítására és kiaknázására oktató mester továbbra is Turgot maradt. Képmását megfesteti, s bár gyakran költözik, mindenkor dolgozószobáját e festménnyel díszíti. Turgot volt az, aki a szabadságot, így a forgalom szabadságát is összekapcsolta az önkormányzatok, a mindenkor alkotmányok tiszteletbentartásával. A konstitúció megtartható, a privilegizált osztályok adóztatásának kérdése szisztematikus előrehaladással oldható meg. Igen, Kaunitz ajánlotta módszerrel a megyére, annak vezető elemeire kell támaszkodni és a gazdasági élet fellendítése után — de csak az után — az itáliai és az örökös tartományok mintájára következhet a földre kivetett általános adó. Ebben azonban Zinzendorf csak Kaunitz-cal és a toszkániai uralkodóval, Lipóttal értett egyet. A korregens József más véleményen volt. Uralkodása idején ugyan Zinzendorffal szorosan együttműködött, de aztán felborítja a kaunitzi és a zinzendorfi koncepciót. Ez azonban már II. József történeti drámájának felvonásvége.

4.

Sonnenfels

Egy herceg és egy gróf után következnek a polgár: nagyapja még rabbi volt Berlinben, apja a héber nyelv egyetemi tanáráként tevékenykedett, majd a morvaországi Nikolsburgban telepedett le, Dietrichstein herceg szolgálatában. Vallása elzárta előle a felemelkedés lehetőségét, megkeresztelkedett és felvette az Alois Wiener nevet. Az áttérés idejét jelzi, hogy 1733-ban született József fiát már a nikolsburgi latin iskolába járatta.

A piarista kollégium — úgy tűnik — döntő jelentőségű volt az ifjú nézeteinek formálására, s így az ő későbbi tevékenysége, alkotó munkája révén az osztrák felvilágosult abszolutizmus módszereire és ezek magyarországi érvényesülésére is. Az iskolát úgy jellemzik, hogy leszámolt a spekulatív jezsuita tanítási renddel, a természettudományok, a történettudományok és az anyanyelv iránti szeretetre és tiszteletre oktatót. Ez az iskola — így írják róla — a szász protestáns felvilágosodás és a klasszicista neohumanizmus egyik közvetítője volt.

A Wiener család 1744-ben költözött Bécsbe. Az apa ismét Dietrichstein herceg segítségével a keleti nyelvek professzora lett az egyetemen, majd szolgálatainak elismeréseként — az udvarnál a német ügyeket referálta — nemességet kapott és felvette a Sonnenfels nevet.

Anyagi helyzetük azonban annyira megrendült, hogy Joseph Sonnenfels nem folytathatta tanulmányait. Ötéves katonai szolgálat következett, de ezredében gazdag és művelt pártfogóra talált egy Trautson herceg személyében. Ennek köszönhette, hogy 1754-ben leszerelhetett. A katonai évek — s ez számos magyar sorstársára is érvényes — nem múltak el hasztalanul. Beutazta az egész birodalmat, alaposan megismerte annak helyzetét, viszonyait. Szolgálati ideje alatt nyelveket tanult, különös gondot fordított a német irodalmi nyelv elsajátítására. A későbbiekben ennek meg is volt az eredménye: úttörője lett a német nyelv hivatali és politikai-irodalmi alkalmazásának. (II. József uralkodása idején ő javította és nézte át megjelenésük előtt a császár rendeleteit stílus és nyelvhelyesség szempontjából.) 1754—56-ig jogot hallgat a bécsi egyetemen. Professzorai, a jeles egyházjogász Riegger és a természetjog előadója, Martini nagy hatással vannak rá: „Adósa vagyok Martini-nek, mert az ő tömör és meggyőző előadása tanított meg gondolkodni és ha ma írásaim és előadásaim nem nélkülözik teljességgel a rendet, a világosságot, és tömörséget, azt neki köszönhetem” — írja Sonnenfels autobiográfiájában.

Az 1761-ben alapított „Deutsche Gesellschaft”-nak, amely feladatának tekintette a hazai kultúra ápolását, Sonnenfels lelkes tagja lett. A Társaság ismerkedési, együttműködési lehetőségeket nyújtott számára. Szinte baráti kapcsolatba került a reformtörékvések idősebb támogatóival, a jozefinus egyházgyakorlatot képviselő Rieggerrel, a magyar ügyeket sokat foglalkozó államtanácsossal, Boriéval, s a bécsi felvilágosodás más kimagasló képviselőjével. Borié, bár 14 évvel idősebb volt Sonnenfels-nél, baráti szeretettel és megértéssel támogatta. Sok hasonlóság fűzte őket egymáshoz: az absztrakt és logikus gondolkodás, a racionalizmus, nem utolsósorban pedig a populációs elmélet. Sokan Boriét a tereziánus populacionisztika

atyjának nevezték. Boriének köszönhette Sonnenfels egyetemi tanári kinevezését az újonnan alapított államtudományi tanszékre, 1763-ban. A nagy társadalmi emelkedés korántsem jelentette, hogy az oktatásban teljesen szabad kezet kapott volna. Több-ször kellett még azt is kérényeznie, hogy előadásában néha eltérhessen saját tankönyvétől, hogy azt kiegészíthesse újabb kutatásainak eredményeivel. De 1769-ben minden örökös tartományban kötelező tankönyv lett főműve, a „Grundsätze der Polizei-, Handlung- und Finanzwissenschaft”. A munka 7 kiadást ért meg, évtizedekig használták az egyetemeken és akadémiákon, mondandóit sokszor dogmává egyszerűsítve. Kompiláció volt és mégis mérhetetlenül eredeti: hiszen szerzőjének műveltsége és olvasottsága egészen kiemelkedő. A mű idéz, elemez, vagy kritizál angol, francia, német, olasz és klasszikus szerzőket, pl. Young-ot, Smith-t, Hume-ot, Penington-t, Montesquieut, Mirabeau-t, Justi-t, Bielefeld-et, Plinius-t, Arisztoteleszt. Sonnenfels ugyanis kilenc nyelven beszélt, olvasott, így aztán számos ország törvénygyűjteményéből citált, oroszról és svédből is.

Az állam és az ember áll vizsgálódásai középpontjában. Természetesen a társadalmi szerződésből indul ki. A társulás nem cél az ember számára, csupán eszköz arra, hogy helyzetén javítson. Így indokolja ezt Sonnenfels: „Nincs egyedülálló ember a természet állományában, az ilyen állapot csak az állandó támasznélküliség állapota lenne. De a magányos ember érzi hiányait; érzi azt is, hogy bajain segíteni, állapotán pedig javítani képes. Az értelem, amely az állatoktól őt megkülönbözteti, teszi számára lehetővé annak az eszköznek a felismerését, melynek révén jobb állapotot érhet el. Ez az eszköz: a vele hasonlókkal való társulás.”

A társulás eredménye az állam. Tagjai, a polgárok, új viszonyba lépnek egymással, amelyet nem lehet másként jellemezni, mint az egész és a rész egymáshoz való viszonyát. Senki sem őrizheti meg kiváltságos helyzetét. A szerződés következménye: „... a végcél egysége, az akarat egysége, és az erő egysége... az egyes egyén akaratát alávetik a társadalmi döntéseknek.” Pozitív társadalmi döntéseket javall.

Egy évvel Beccaria művének megjelenése után már azonosul vele: a kínvallatást és a halálbüntetést nem csak embertelennek, de értelmetlennek és haszon nélkülinek is itéli. Céltalan kegyetlenkedés csupán, mert „a kivallatáson alapuló vallomás az ítélethez nem elegendő, a bűn be nem vallása pedig a felmentéshez kevés.” A halálbüntetés csökkenti az állampolgárok számát, pedig munkára fogva őket, hasznot hajthatnának az államnak, az életfogytiglani kényszermunka perspektívája a bűnöző számára elrettentőbb, mint a halál.

Mária Terézia 1776-ban el is törölte a halálbüntetést, de a büntetőjog egységes kodifikálásának problémája ezzel még nem oldódott meg. 1781-ben rendeli el majd II. József a „Constitutio” átdolgozását. A bizottság elnöke a felvilágosult Sinzendorf (Zinzendorf Károly jó barátja) lett, és Sonnenfels is helyet kapott benne. A bizottság von Kees álláspontját fogadta el, aki a halálbüntetést differenciált szabadságvesztéssel és kényszermunkával kívánta helyettesíteni. Az 1787-ben született, „Allgemeine Gesetzbuch über Verbrechen und deren Bestrafung”, az ún. „Josephina” vezérfonala Sonnenfels szövegekre vezethető vissza; stílusa közvetlen munkájára enged következtetni.

Sonnenfels művének kitűnő német (nem osztrák) elemzője akadt, s van fiatal magyar történész, aki magyarországi hatásának vizsgálatára vállalkozott. Ez a hatás sok szálon futott. A „tananyag” a röpiratok, a folyóiratok, a szabadkőműves, sőt illuminátus kapcsolatok Bécsben, az örökös tartományokban, vagy Magyarországon és Erdélyben ellentétes előjelekkel jelentkezett. Nagyon másképpen reagált Sonnenfelsre az osztrák, másképpen a magyar arisztokrata, a német irodalmi nyelv bajnoka, más érzelmeket váltott ki a Lajtán-túli értelmiségi körökben, mint a Tiszántúlon. A liberális eszmék előfutára nehéz árat fizetett társadalmi „betagozódásáért”.

Kudarcot szenvedett Sonnenfels folyóirat-alapítási kísérlete: az „Előítélet nélküli ember”-ben az ironia eszközeivel ostromozta a rangkorságot, az ostoba előítéleteket, de a kozmopolitizmust is. Magára zúdította az egyház haragját, mert bírálta a kolduló szerzetesek túlságosan magas számát, károsnak ítélte a kolostorok menedékkjogát. Lapját először csak szigorú cenzúra alá vették, majd betiltották. Folyóirata egyébként csak szűk olvasótáborban vált közkedveltté. A porosz Nicolai valószínűleg jól látta: „Olyan igazságokat vágott olvasóinak arcába, olyan igazságokat mondott ki, amelyekre eddig csak általában mertek gondolni az emberek. Kár, hogy mindezt sok keserűséggel, s olyan hangnemben írta, mely túlzott önszeretetre vall.” Korai népszerűtlensége ellenére az udvar a politikai és szakmai is-

meretek tanszékének vezetőjétől sokat várt, Mária Terézia főként a gyakorlati hasznót remélte, azt, hogy az állam innen nyer jólképzett hivatalnokokat. Ezért kecségette a diákokat biztos állásokkal, amikor ők rendelkezett 1764-ben, a katedra megnyitásának évében: „Azok, akik az előadásokat látogatják, s az ismeretekben jó előmenetelre tesznek szert, mások előtt kerülnek hivatali alkalmazásra.”

A tananyagot Sonnenfels a „Grundsätze”-ben fektette le, s ebben nem követi előfutárát, Justit, sem a korai német kameralisták elméletét. Sőt, élesen polemizál velük. A csupán tanácsadásra szorító, túlzottan aprólékos és részletező tankönyvek lealacsonyítják a kamarai tudományok színvonalát. Az ő célkitűzése az, hogy ezeket a tanokat a tudomány színvonalára emelje, nem szakítva el a gyakorlattól a teóriát. A teória és praxis összefonódásának fontosságát így indokolja az I. kötetben. „Az empirikust nem kell összekeverni a praktikussal. A rutin, (ami nem más, mint az irányítatlan gyakorlat) politikai sarlatánt szül, az elmélet, ha hiányzik a körülmények ismerete és a tapasztalat, álmódózatokat és utópistákat. Az igazi gyakorlat: olyan készenlét, amely a törvényeket minden előadandó esetre alkalmazni tudja.” Ebből a vezérelvből fakad, hogy elméletének kidolgozásánál a Habsburg birodalom valóságát tartja szem előtt, nem másol, csak az a fontos, ami Ausztriában is felhasználható. Monográfiusa szerint az ő munkásságával megtörtént a természetjog és a kamarai studiumok racionalizálása.

A német szerzőket általában kritikai megjegyzésekkel illeti, és ez nem véletlen. Egész más célok vezérlik őt, mint a nálánál egy-két emberöltővel korábban élő és alkotó kameralistákat. Ők még a fejedelmi fiskus gyarapítása érdekében arra tanították az uralkodót, hogyan kell „okosan” gazdálkodni, miként vállalja magára az ország gazdasági életének felvirágztatását. Fejlett polgárság híján a kor objektív igényei és viszonyai tükröződtek e felfogásmódban. Sok fejedelmi és főúri-hivatalnoki alapítású manufaktúra keletkezett ennek nyomán (ún. Beamtermerkantilizmus). Maga Lotharingiai Ferenc is így szerezte vagyonát nagy részét.

Sonnenfels már nem a fejedelmi fiskus érdekét tartja szem előtt, hanem az egész államét. Az állam gazdasági, kulturális felemelkedését azonban az egyének jóléte alapozza meg. Ezért teljesen új törekvésként jelentkezik nála — felemelkedésének története alapján igen logikus — az individuum egyéni érdekének elismerése, társadalmi és gazdasági emancipációjának követelése. Állam és egyén elválaszthatatlanul összefonódnak, mert különösen egymásra vannak utalva, a közös végcél: az általános jólét elérésében. Így fogalmazza ezt meg filozofikusan: „A rész jóléte az egész jólétén alapul, az egész jólétének eredete viszont a rész jóléte”.

Művében átgondolt mezőgazdasági-, ipar- és kereskedelempolitika, valamint egy államilag irányított pénzügyi rendszer körvonalai bontakoznak ki.

Am a „Polizei”, a rendészet, közigazgatás sem maradt változatlan, látókörébe esnek olyan területek is, melyeknek szabályozása elkerülte elődeinek figyelmét.

Sonnenfels úgy alkalmazta kora uralkodó gazdasági elméletét és úgy idézte a gyakorlatát, hogy a Bécs-központú Ausztria számára előnyös legyen.

Szorosan kapcsolódott előfutáraihoz a népesedési problémák hangoztatásával. A népesség gyarapítása nem öncél művében, hanem az állam végcéljának, a közös elérésének eszköze; az állam belső és külső biztonságát, hatalmi és gazdasági gyarapodását, kulturális felemelkedését hivatott szolgálni. Ezzel Sonnenfels meg is alapozta Ausztria nemzetgazdaságtanát és hozzájárult — ha nem is világviszonylatban, de a Habsburg birodalom országaiban mindenképpen — a már tudományos igényű gazdaságtan kialakulásához.

A populáció kérdése minden általa művelt tudomány meghatározója. „28. §. Minél nagyobb a népesség, annál nagyobb az ellenállás ereje, amelyen a külső biztonság nyugszik — ez a politika alaptörvénye.

29. §. Minél nagyobb annak a népességnek a száma, amelynek segítségére számitani lehet, annál kevésbé kell félni az országon belül — ez a políciáé.

30. §. Minél nagyobb a népesség, annál több a szükséglet, annál sokrétűbb a táplálkozási mód. Minél több a kéz, annál több a földművelés és a szorgalom terméke, az alapanyag külső cseréhez — ez a kereskedelemé.

31. §. Minél több a polgár, annál jobban járulnak hozzá a közkiadásokhoz, annál kisebb az egyes adózókra eső adórész anélkül, hogy közben az állami bevételek csökkennének — ez a pénzügyi tudományé.”

A népesség növelését minden uralkodónak szem előtt kell tartania, de természetesen a növelésnek is vannak korlátai: „az állam kiterjedése, politikai és fizikai állapota, valamint egyéb körülmények.”

Meg kell ismerni az adott körülményeket: a megismerés eszköze lehet a politikai aritmetika (az angolok nyomán halálzási adatok, egy főre eső gabonafogyasztás, házassági és születési anyakönyvek adatainak értékelése) és a népszámlálás vagy összeírás. Az összeírás fontosságát növeli az is, hogy fel lehet használni az állam gazdaságirányító tevékenységének megtervezéséhez és a foglalkoztatottság felméréséhez.

Az egyházzal népesedési elmélete miatt is összeütközésbe került. Ellenezte a kivándorlási kényszert (cseh-morva protestánsok). Szükség esetén szabályozni kívánta a házasságok számát, sőt új regulációkat is kidolgozott: a házasság megtiltása öreg és beteg emberek között, szükség esetén pedig a cölibátusi eskü feloldását. Migazzi tömören meg is fogalmazta az ellentét okát: „Sonnenfels elméletének az az alapelve, hogy az állam gazdasága a népességtől függ — ez sérti a keresztény doktrínát.”

Annál lelkesebb követőre talált Sonnenfels népesedési tana II. Józsefnél, már korrégens korában. Látni fogjuk, amikor uralomra került, a bevándorlásokat az 1781-es tolerancia rendelettel közvetve elősegítette, az 1784. augusztus 10-i pátense viszont megnehezítette a kivándorlást, az emigrálni készülőköt komoly pénzbüntetéssel sújtva.

Tallózva Sonnenfels művében, mely nem más, mint az új uralmi szisztema óriási méretű kátéja, néhány megállapítást, célkitűzést idézünk:

„Mindent szabad, amit a törvény nem tilt” — vagyis az egyéni szabadságjogok gyakorlásának feltétele a törvény ismerete. Ebből fakad az a követelése, hogy „... a törvények megfogalmazása nem a széplelkek munkája legyen, de ne is egy kancellária fogalmazó rutínmunkája. A törvények stílusát rövidség, egyszerűség, érthetőség, tömörség jellemezze, kifejezésmódjában közelítsen a népi nyelvhez, hogy az egyszerű polgár is megérthesse.” A törvények nyilvánosságra hozataláról a policia, a hatóság gondoskodik, ez anyanyelven (!) történjék, nyomtatás vagy szóbeli kihirdetés formájában.

Az állam védelmi tevékenységének ki kell terjednie a polgárok személyi, vagyoni és becsületbeli biztonságának megóvására. Sonnenfels nem a jogokat nyilvánítja ki, hanem az ezek megvédésére szolgáló rendszabályokat közli. A felsorolás, — amelyből kitűnik, milyen veszélyek fenyegetik a személyi biztonságot (gyilkosság, vigyázatlan cselekedet, betegség, szegénység, testi fogyatékoság és az élelem hiánya) és amely veszélyeket el kell hárítani — megmutatja, hogy az állami gondviselésnek ki kell terjednie az egészség- és szegényügy, valamint az élelmiszerek ellenőrzésének területére is. Követeli az orvosképzés megjavítását, de ez önmagában nem elég, ha a tudomány gyakorlatban való alkalmazásának nincs meg a lehetősége. „A sebészeknek, orvosoknak, bábáknak, dajkáknak, patikusoknak, mindazoknak, akik az egészség megóvásán fáradoznak, nemcsak tudományos ismeretek megszerzése legyen a fő céljuk, hanem a gyakorlatban is alkalmazzák azokat. Ezért minden városkában legyen orvos és szakképzett bába, a falvakban pedig, ahol költséges ezeknek az eltartása, állami pénztárból gondoskodjanak ellátásukról.” Ellenőrizni kell a patikákat, drogériákat, laboratóriumokat, az egészségügyi felügyelők (ún. phisicusoknak) figyelme terjedjen ki arra is, hogy az orvoság, a kórházi ápolás díja a dolgozó osztályoknak is megfelelően. A felügyelő kötelessége a járványok elleni óvintézkedések megtétele, az élelmiszerek minőségének, a víz, a levegő, a városi utcák tisztaságának ellenőrzése és biztosítása. (Említsük itt meg, hogy Sonnenfels sürgetésére a 70-es évek végén Bécs lesz Európa első „kivilágított” fővárosa.)

Tudjuk, ez a Van Swieten-nél is fellelhető állami egészségügy-irányítási program erősen hatott Mária Teréziára és II. Józsefere. Ez tükröződik az 1770-es egészségügyi normatívában, majd II. József 1785. november 28-i rendeletében.

A szegényekről, rokkantakról való gondoskodás a katolikus országokban kizárólag egyházi vagy egyéni jótékonykodás jegyében történt. Sonnenfels természetesen tartja, hiszen integrálni akarja az egyházat, hogy mindez az állam hatáskörébe tartozzék. Így érvel: „Az államigazgatásnak joga van azt mondani: dolgozz, hogy magad gondoskodj létfenntartásodról! De annak, aki nem képes dolgozni, joga van az államtól azt követelni: add meg nekem a létfenntartásom lehetőségét, hiszen én nem tudok gondoskodni róla.” A szegények ellátásának követelesek a humanitás és a hasznosság szempontjai Sonnenfelset egyaránt vezérik. Állami szegénypénztárak viselik gondjukat azoknak, akik erre rászorulnak, akik pedig még tudnak valamilyen munkát végezni, azok számára a menhelyek a leg-

megfelelőbbek, mert az ezekhez kapcsolódó manufaktúrákban dolgozhatnak, s hozzá tudnak járulni létfenntartási költségeikhez.

Az ember gondtalan megélhetésének és egészségének elengedhetetlen feltétele, hogy állandóan hozzájuthasson megfelelő mennyiségű és minőségű (romlatlan, hamisítatlan) élelmiszerekhez. A piaci felügyelők vagy bírák feladata az élelmiszerek ellenőrzése, figyelve a romlottság, hamisítás mérték- és súlycsökkentés lehetőségére.

A hozam növelése, a földműves rendszerének javításához szükséges alapvető ismeretek elsajátítására álljanak rendelkezésre a parasztok számára városi és falusi mezőgazdasági iskolák. Fontos szerepet kapnak a mezőgazdasági kalendáriumok és tankönyvek a felnőttek oktatásában, míg a gyerekek számára a szemléltetés a célravezető. Hasznosak az ún. „gazdasági társaságok”, melyek az elmélet és gyakorlat összekapcsolásának lehetőségét kutatják.

Sonnenfels alap gondolata — s ezzel fontos ponthoz érkeztünk, — hogy a termelés egyedüli és lényegi ösztönzője a termelő profitja. Természetesen nem a kapitalista profit lényegét fedezte fel, nem is a profit szót használja, hanem a termelő hasznának nevezi. A parasztot ösztönözni kell és érdekeltté tenni a gazdálkodásban. Melyek a paraszt munkájának ösztönzői? „A saját és övéi létfenntartásának biztosítása, az ehhez szabott fizetés, hogy szükség esetén pedig valamit felhalmozhasson körülményeinek javítására.” Az érdekelttség szempontjából a robot káros, ennek következménye pedig az, hogy mind a földesúr, mind a paraszt földje rosszul és sebtében művelt.

A foglalkozási módok szaporításának, ezáltal közvetve a népesség gyarapodásának, a paraszt szociális helyzete javításának, a mezőgazdasági termékek fogyasztói-piaci bővítésének együttes problémáját csak a nagybirtoknak kisparasztai gazdaságokká való átalakítása oldja meg. Kerüljenek a parcellák bérlet formájában a parasztszaládók kezére, nem rövidlejáratú, (mert ezalatt nem hozza be a bérlő által ráfordított költségeket és fáradságot) hanem 25—30 éves, hosszúlejáratú bérletként.

(Kísérletképpen 1770-ben a gyakorlatban is bevezették Sonnenfels elképzeléseit a pardubitzai cseh kamarai birtokon lévő két majorságban, 1775-ben pedig Raab tanácsos általában kiterjeszti ezt a kincstári birtokokra.)

A pénzügyi igazgatás feladata, hogy megtalálja az *interesse publicum* és az *interesse privatum*, a köz- és magánérdek egyensúlya biztosításának lehetőségét. A társadalmi szerződés értelmében minden polgárnak joga van az általános jóléttől részesülni, de ebből fakad kötelessége is. Tehát mindenkinek arányosan hozzá kell járulnia az állam költségeinek fedezéséhez. Az állampolgárookra kirótt adók különböző nagysága „... nem az adók aránytalanságának a következménye, hanem a vagyonok egyenlőtlenségének, a polgári társadalom osztálykülönbségének”. Éppen ezért egy jól működő pénzügyi rendszernek bizonyos fokig ezeket az aránytalanságokat kell kiküszöbölnie oly módon, hogy az egy főre eső adó nagyságát az adózó egyéni és a polgárság vagyoni helyzete határozza meg.

A társadalmi szerződés következtében új szükséglet keletkezett, a közös ügyek ellátása, amelyet az állam vállalt magára. Az állam feladata a külső biztonság megőrzése is, tehát a nemesi felkelés elvesztette jelentőségét. Ezáltal a nemesnek ugyanolyan formában kell a közös kiadásokhoz hozzájárulnia, mint a társadalom többi tagjának, tehát adózni kell. Így Sonnenfels — aki elméleti munkájában ugyanarra az eredményre jutott, mint a politikus Kaunitz és a közigazdász Zinzendorf.

H. Balázs Éva irodalmi munkássága

1939.

Kolozs megye kialakulása. Budapest, Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, 65, 1 p. (Település- és népiségtörténeti értekezések, 3. sz.)

1947.

La célébration scientifique du centenaire. — Miroir des lettres hongroises, No. 2. 92—103.

1948.

Negyvennyolcas kalendárium (1848—1948). (A kalendáriumi rész történeti adatait összeállította Hunyadiné Balázs Éva. A képek kísérszövegét írta Hegedüs Géza.) Budapest, Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet, 82.

1950.

A váradi püspökség jobbágynak megmozdulása a XVIII. század közepén. — Századok, 84. évf. 1—4. sz. 320—332.

1951.

Jobbágylevelek. Összeállította és az előszót írta H. Balázs Éva. Budapest, Közköztudásügyi Kiadó, 318.

1954.

A parasztság helyzete és mozgalmaj (1780—1787). (A felvilágosult abszolútizmus parasztpolitikájához.) — Századok, 88. évf. 4. sz. 546—568.

Magyarország története 1711—1790, 3. rész: Kísérlet Magyarország teljes beolvasztására (1780—1790). Kézirat. Budapest, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 98.

Beszámoló a történelmi tankönyvek vitáiról. 1. — A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője, 10—12. sz. 187—231.

1955.

Beszámoló az egyetemi tankönyvek vitáiról. 2. — A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője, 1—6. sz. 203—220.

A parasztság helyzete és mozgalmaj (1780—1787). (A felvilágosult abszolútizmus parasztpolitikájához.) Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 24. (A történettudomány kérdései, 20.) (különnyomat: Századok, 1954.)

Magyar történelem (1711—1790). (Társszerzők: Ember Győző, Wellmann Imre.) Kézirat. Budapest, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 255.

A „Jobbágylevelek” ügyében. — Századok, 89. évf. 4. sz. 721—722.

1956.

Die Lage der Bauernschaft und die Bauerbewegungen (1780—1787). (Zur Bauernpolitik des aufgeklärten Absolutismus.) — Acta Historica, Tom. 3. Fasc. 3. 293—327. és különnyomat.

Magyarország története (1711—1790). (Társszerzők: Ember Győző, Wellmann Imre.) Rövidített kiadás. Rövidítette Sinkovics István. Kézirat. Budapest, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 172.

1957.

Mátyás a kortársak között. Írások, levelek. A bevezetőt írta Elekes Lajos. A szövegeket válogatta H. Balázs Éva. Budapest, Bibliotheca, XXXIX, 201, 3., 9. tábla (Aurora, 5.)

1958, 1959, 1960.

Történelmi Szemle. Szerkesztik az Intézet Igazgatóságának megbízásából H. Balázs Éva és Lackó Miklós.

A reformkori nacionalizmus XVIII. századi gyökerei. — Történelmi Szemle, III. évf. 2—3. sz. 319—322.

1962.

Magyarország története, II.: A késői feudalizmus korszaka 1526—1790. (Társszerző és társszerkesztő.) Budapest, Tankönyvkiadó, 661, 16. tábla, 11 térkép.

Az abszolutizmus történeti kérdései. — Századok, 96. évf. 5—6. sz. 842—857.

1963.

A magyar jozefinisták külföldi kapcsolataihoz. Schlözer és magyar tanítványai. — Századok, 97. évf. 6. sz. 1187—1204.

1964.

II. József. — Élet és Tudomány, 19. évf. 19. sz. 867—871.

1965.

Az abszolutizmus gazdasági és társadalmi alapjai Európában. H. Balázs Éva hozzászólása. — A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, XIV. kötet, 3. sz. 200—201.

1967.

A Történelmi Társulat könyvkiadásának 100 éve. — Századok, 101. évf. 6. sz. 1169—1173.

Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763—1795). (Függelék: Berzeviczy Gergely kiadatlan írásából, levelezéséből.) Budapest, Akadémiai Kiadó, 387.

Életek és korok. Szerkeszti H. Balázs Éva. Budapest, Akadémiai Kiadó, I—VII, 1967; VIII—XIV, 1970; XV—XXI, 1974; XXII—XXVII, 1976; XXVIII, 1984; XXIX, 1985.

1968.

A magyarországi felsőoktatás a felvilágosult abszolutizmus korában. — Felsőoktatási Szemle, 17. évf. 7—8. sz. 407—413.

(A francia tankönyvek magyar vonatkozású részei.) — Historiens et Géographes, No. 210. 686—688.

La Révolution Française et la Hongrie. (A magyar—francia történész kollokviumon elhangzott előadás kivonata.) — Revue Historique CXXL, 265—266.

1969.

Notes sur l'histoire du bonapartisme en Hongrie. — Nouvelles Études Hongroises, Vol. 4—5. 186—207.

1970.

Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae.
Sectio Historica, Tom. XI. Ed. H. Balázs Éva, Diószegi István. Budapest.

1971.

Contributions à l'ère des Lumières et la Josephisme en Hongrie. — Les Lumières en Europe centrale et orientale. Budapest, Akadémiai Kiadó, 31—50. Szerk. E. Bene.

Zur Frage ungarischen Nationalismus in der Habsburger-monarchie. — Österreich in Geschichte und Literatur, Jg. 15. 134—146.

1972.

Contribution à l'étude de l'Ère des Lumières et du Joséphisme en Hongrie. — East European Quarterly, Vol. VI. No. 1. 27—43.

1973.

Notes sur les relations franco-hongroises. Berzeviczy et Napoléon. — Annales Historiques de la Révolution Française, No. 212. 245—263.

Les Lumières et la paysannerie en Hongrie au cours du dernier tiers du XVIIIe siècle. — Paysannerie française, paysannerie hongroise. XVIe—XXe siècles. Budapest, Akadémiai Kiadó, 149—164.

Van Swieten's Ideen und die ungarische Gesellschaft. — Gerard van Swieten und seine Zeit, Wien—Köln—Graz—Böhlau, 154—163. Szerk. Erna Lesky — Adám Wandruszka.

Paysannerie française, paysannerie hongroise, XVIe—XXe siècles. Volume publié sous la direction Béla Köpeczi et Éva H. Balázs. Budapest, Akadémiai Kiadó, 318.

1975.

A francia—magyar kapcsolatok egy rendhagyó fejezete. (A fiziokrata tanok útja Magyarországra.) — „sorsotok előre nézzétek.” A francia felvilágosodás és a magyar kultúra. Budapest, Akadémiai Kiadó, 145—161. Szerk. Köpeczi Béla — Sziklay Sándor.

Karl von Zinzendorf et ses relations avec la Hongrie à l'époque de l'absolutisme éclairé. — Études Historiques Hongroises 1975. Budapest, Akadémiai Kiadó, Tom. I. 449—468. és Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 104. Budapest, Akadémiai Kiadó, 22.

Esquisse du modèle hongrois des Lumières. — Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Budapest, Akadémiai Kiadó, 23—28. Szerk. E. Bene, I. Kovács.

Előszó. — Georges Duby — Robert Mandrou: A francia civilizáció ezer éve. Budapest, Gondolat Kiadó, 11—16.

1976.

A. L. Schlözer und seine ungarischen Anhänger. — Formen der europäischen Aufklärung. Wien, Verlag für Geschichte und Politik, 251—269. Szerk. F. Engel—Jánosi, G. Klingenstein, H. Lutz.

1977.

Intervention à l'exposé d'Albert Soboul: Sur le système du despotisme éclairé. — Les Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale. Budapest, Akadémiai Kiadó, 47—50. Szerk. B. Köpeczi, E. Bene, I. Kovács.

A szabadkőművesség a XVIII. században. — Világosság, 18. évf. 4. sz. 216—223.

1978.

Voltaire et Rousseau en Hongrie de l'absolutisme éclairé. — Voltaire et Rousseau. Colloque international. Paris, CNRS, 11—15.

1979.

Freimauer, Reformpolitiker, Girondisten. — Beförderer der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa. Berlin, U. Camen, 127—140.

Joseph II. et la Hongrie. — Annales Historiques de la Révolution Française, No. 238. 589—580.

Absolutisme éclairé — noblesse éclairée (Une confrontation autrichienne-hongroise). — Acta Universitatis Lódziensis, Seria I. zeszyt 48, 7—19.

Beförderer der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa: Freimauer, Gesellschaften, Clubs. Hrsg. von Éva H. Balázs, Ludwig Hammermayer, Hans Wagner und Jerzy Wojtowicz. Berlin, U. Camen, 347. (Studien zur Geschichte der Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa, Bd. 5.)

1980.

Die Königin von Ungarn. — Maria Theresia und ihre Zeit. Salzburg—Wien, 97—104. Szerk. Walter Koschatzky.

Vierzig Jahre der widerspruchsvollen Reform. Maria Theresia als Königin von Ungarn, Versuch einer Bilanz. — Pannonia, Jg. VIII, 21—24.

A herceg. A. W. Kaunitz, az államférfi. — História, 2. évf. 4. sz. 5—8.

1981.

La noblesse hongroise et les Lumières. — Noblesse française, noblesse hongroise. XVIe—XIXe siècles. Paris—Budapest, Akadémiai Kiadó — Éditions du CNRS, 170—188.

A szabadkőművesség. — Élet és Tudomány, 36. évf. 30. sz. 930—934.

Noblesse française, noblesse hongroise. XVIe—XIXe siècles. Volume publié sous la direction de Béla Köpeczi et Éva H. Balázs. Budapest—Paris, Akadémiai Kiadó — Éditions du CNRS, 199.

1982.

Mentalité et politique en Hongrie au XVIIIe siècle. — Objet et méthodes de l'histoire de la culture. Szerk. Jacques Le Goff—Béla Köpeczi. Budapest—Paris, Akadémiai Kiadó — Éditions CNRS, 123—132.

Pierre-Léopold et la Hongrie. — Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo. Rapporti Italo—Ungherese dalla presa di Buda alla Rivoluzione Francese. Szerk. Béla Köpeczi—Péter Sárközy. Budapest, Akadémiai Kiadó, 147—154.

1983.

Latinität als Charakteristikum des Adels in Osteuropa. — Opuscula fenno-ugrica Gottingensia I, Frankfurt a. M. 51—60.

1984.

Porto és Tokaj. — Mályusz Elemér Emlékkönyv, Budapest, Akadémiai Kiadó, 9—16.

Mályusz Elemér Emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc, Budapest, Akadémiai Kiadó, 455.

1985.

Kétszáz éves II. József parasztrendelete. — Népszabadság, XLIII. évf. 194. sz. 12.

Berzeviczy Gergely. — Ezer év. Arcképek a magyar történelemből. Budapest, A Hazafias Népfront kiadása, 155—159.

Fondaments sociaux: La bourgeoisie (Niederhauser Emille). Europe Centrale et Orientale: La Monarchie des Habsburg. La Hongrie. — Mindkettő: L'absolutisme éclairé. Budapest—Paris, Akadémiai Kiadó—Éditions du CNRS, 59—69, 217—231.

Economistes d'origine aristocratique: Un phénomène hongrois (Physiocrates et pseudo-physiocrates en Hongrie à la fin du XVIIIe s.) — Intellectuels français, intellectuels hongrois XIIIe—XXe siècles. Szerk. Jacques Le Goff—Béla Köpeczi. Budapest—Paris, Akadémiai Kiadó—Éditions du CNRS, 165—173.

La Hongrie à la charnière des XVIII—XIXes siècles. Anatomie d'une crise de conscience. — Les „petits états” face aux changements culturels, politiques et économiques de 1750 à 1914. Szerk. D. Kosáry, Lausanne, 1985. 69—77.

L'absolutisme éclairé. Volume publié par B. Köpeczi, A. Soboul, É. H. Balázs, D. Kosáry. Budapest—Paris, Akadémiai Kiadó—Éditions du CNRS, 361.